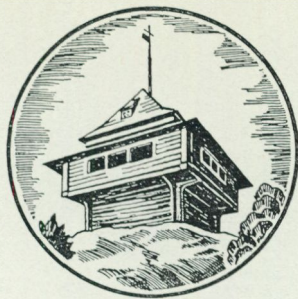

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

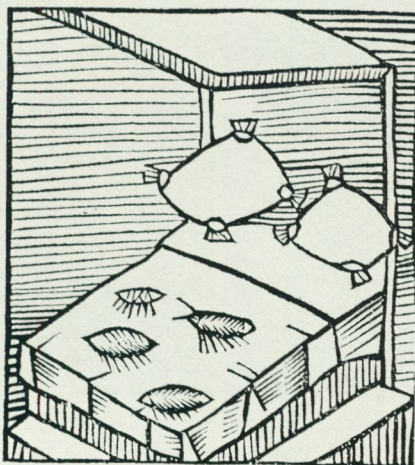
Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Loppor och löss, råttor och möss

1. Säng med loppor.
Träsnitt från 1400-
talet.

Loppor

I Sverige förekommer loppan i ett tjugotal arter, som parasiterar på fåglar, däggdjur och insekter. Den livnär sig på blod. Människoloppan, *Pulex irritans*, har sedan förhistorisk tid varit människans följeslagare. Den har dock ansetts som en betydligt lindrigare form av ohyra än t.ex. lusen. »Man får se om sina loppor så att det inte blir löss.» Ur vissa aspekter har dock lusen varit att föredra. »Dä ä bätter å ha e lus än e löppe. När lusa är mätter ho säj sätter men löppa ho börjer å höppa» (Skänninge, Östergötland).

Eftersom lopporna är skymningsdjur, intar de sin måltid företrädesvis efter mörkrets inbrott. Sängen och

det däruti vilande har främst varit platsen för måltiden. För att skydda sig mot loppans bett har man hittat på diverse knep. Linné berättar att dalfolket idkade loppfångeri med loppnät. Dessa utgjordes av vita ylle-lappar, stickade av spunna harhår, som placerades i sängen. Lopporna drogs till dessa loppnät, som på morgonen befriades från nattens skörd. Från Västergötland berättas att ett vitt skinn kunde läggas vid sängens fotända för att samla loppor i. Av harull skulle även den strumpa eller vante vara som man loppade särken med. Särken kunde som favorittillhåll för lopporna ibland benämnas loppmjärde eller lopprryssja. En har-tass kunde också användas för loppning.

För att befria fällarna från loppor lades de vintertid ut på snön. Lopporna blev stela i kylan och lätta att plocka bort. På somrarna lade man fällarna med den håriga sidan neråt på någon myrstack och lät myrorna göra arbetet. Även mot löss kunde man utnyttja myrstacken.

Den som gick sist i säng på kvällen kunde strö allöv på golvet. Det var klabbigt och lopporna kunde lätt fastna i det. På morgonen sopades löven ur stugan i hopp om att lopporna skulle följa med. Ibland kunde nässlor användas på samma sätt.

2. Loppning. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1912.

Vad göra när man fått en loppa i örat? För oss som inte har upplevt det ter det sig enklast att manuellt befria sig från den, men så var inte fallet. Det bästa ansågs på sina håll vara att droppa kvinnomjolk i örat, så att loppan flöt upp. Sannolikt gav också denna vätska en viss magisk effekt, men även andra vätskor rekommenderas, t.ex. brännvin, urin och vatten.

Det snabbaste och enklaste sättet att döda en loppa ansågs av många vara att bita ihjäl den, under det att en lus bäst klämdes ihjäl mellan tummen och pekfingeret.

Det var en allmän föreställning att loppor blev till av sig själva i smuts. Spånnull och sågspån företrädesvis uppblandad med urin tänktes som idealiska för självalstring och tillväxt.

Tanken att man genom renlighet kunde bli kvitt snyltgästerna finns sporadiskt belagd under medeltiden. Vissa levnadsregler bygger på denna iakttagelse, t.ex. att man innan dymelveckan bröt in skulle rensopa alla vrår, i annat fall skulle det bli mycket loppor. Det dröjde i vårt land ända in på 1940-talet, innan denna tanke till fullo realiserats och vi städat bort lopporna. Redan i början av 1900-talet var det på sina håll socialt ned-sättande att ha loppor. Från Kumla berättas att kavaljererna drog sig för en flicka som hade loppor.

Löss

Även lössen är blodsugande insekter. De egentliga lössen parasiterar på människor och däggdjur. De finns i två arter som angriper människan,

Eva Rosander:
Loppor och löss,
råttor och möss

varav den ena förekommer i två raser. Varianterna är: klädlusen, *Pediculus corporis*, huvudlusen, *Pediculus capitis*, och flatlusen, *Phthirus pubis*. Vägglusen, *Cimex lectularius*, tillhör däremot skinnbaggarna. De egentliga lössen förmodas liksom loppan ha varit människans följeslagare sedan förhistorisk tid, under det att vägg-lössen kan ha kommit in i landet så sent som under 1600-talet. Alla fyra lösstyperna finns ännu i Sverige, men flatlöss behandlas ej nedan, då uppgifterna om företeelsen är knapphändiga.

Folk kunde vara mer eller mindre »lusfällta», dvs. omtyckta av lössen. Somliga människor hade medfödd eller förvärvad immunitet mot lössens stick, eller bett som det hette, och fick inga obehag. Säkert är att egna löss småningom kunde fördragas, under det att andras löss bet värre. Att ligga i annans säng var värre än att ligga i en myrstack. »Ja känner la igen mina löss på gången, och dum kan en

la allti plöja rätt mä» (Ås socken, Västergötland).

Medan det på sina håll redan i början av 1900-talet kunde vara socialt nedsättande med loppor, ansågs det på andra håll ännu vid denna tid vara nyttigt. »Löpper å löss suger geft ur kroppen å håller en frisk» (Harbe). Huvudlus och vägglus var fullt naturligt, under det att klädlus tidigt var något man skämdes över.

Huvudlöss

Huvudlusen betraktades som en lindrig form av ohyra. Ibland verkar den nästan omhuldad, »huvelusa va vit och fin och liksom av ädlare ras» (Olofsson), dvs. en statuslus bland lössen.

Det vanligaste sättet att befria sig från dessa snyltgäster måste ha varit handplockning, löskning. Som hjälpmedel kunde man därvid använda en bordskniv för att bena upp håret och skrapa hårbotten med. Lössen föll ner på en därför avsedd bräda eller bricka och kunde klämmas ihjäl med kniven mot brädan. Luskadavren slängdes sedan på brasan. Löskning lär ha varit njutbart. »Detta pillrande i huvet sände sådana egendomliga väl-lustrysningar hela ryggraden ned igenom, så man skulle önskat proceduren fortsatt i det oändliga.»

Lusborsten är ett hjälpmedel som förekommer i bruk ännu under 1800-talets senare hälft. Att döma av ett medeltida träsnitt tycks dess utseende inte nämnvärt ha förändrats sedan dess. Det var förmodligen icke helt behagligt att bli gnodd i huvudet med något som skulle kunna liknas vid en nutida hård skurborste.

Luskammen eller lusräfsan var en

3. Borstning med lusborste. Träsnitt från 1400-talet. Lusborste med liknande utseende användes i vårt land ännu under 1800-talets senare hälft.

4. Lösning. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland.
Foto Nils Keyland 1912.

fintaggig kam vanligen av mässing. Även horn och ben förekom som kammaterial. Den plockades fram vid mindre lusräfst och hjälpte till att hålla lössen under kontroll.

Om huvudlössen fick övertaget, kunde det uppstå svår klåda, sår och ruvor i hårbotten. Håret kunde tova ihop sig. En mycket radikal bot kunde i sådana fall tillgripas, beckhuvan. Det fungerade så, att en huva på insidan bestruken med beck trycktes ned på huvudet. Efter en tid ryckte man loss huvan, så att hår, ruvor och ohyra följde med. Beckhuva har åtminstone under 1800-talets andra hälft icke varit i allmänt bruk.

Olika typer av örtdekokter har använts. Frön från lusört, *Delphinium staphisagria*, är ett klassiskt hjälpmedel mot huvudlöss. Enligt senmedel-

tida svenska läkeböcker har de söndermalts och blandats i olja alternativt jämte kvicksilver i brännvin. Avkok på lusgräs, vanligen *Lycopodium selago*, en lummerväxt, torde ännu under 1800-talets senare del varit flitigt använt. Man kunde blöta håret väl med avkok på lusgräs på kvällen, varefter en duk knöts om för att hindra lössen från att vandra nedåt kroppen. Nästa kväll kunde man tvätta t. ex. med ättika, och så kunde man växla en veckas tid.

Bland de otaliga medel som använts mot huvudlöss var två mycket populära, nämligen gråsalva och sabadillättika. Gråsalva är en blandning av ister och kvicksilver. Den var bra mot de besvärliga gnetterna, dvs. lusäggen, som klibbade fast vid hårstråna och hade stor motståndskraft. Sabadill-

ättika eller lusättika bestod av sönderstötta sabadillfrön, sprit, ättiksyra och vatten. Behandlingen med sabadillättika kunde vara nog så plågsam, om hårbotten var full av sår efter lussticken.

Hygienisk Revy berättar 1914 att patienterna på S:t Görans sjukhus fick tryckta beskrivningar på hur man skulle bli kvitt huvudlöss. En halvbutelj med hälften fotogen och hälften matolja omskakades väl. Huvudet skulle indränkas med denna lösning, varpå en linneduk skulle ombindas. Följande dag tvättades håret med grönsåpa och varmt vatten, varpå det flitigt kammades med ättiksdränk t finkam. I samma årgång kan man läsa att det även i de elegantaste frisyren ej sällan påträffades ohyra.

En artikel i Hygienisk Revy 1922 visar att huvudlöss ännu vid denna tidpunkt var ett högaktuellt problem. Det var främst barn som var utsatta men även vuxna drabbades. Man presenterar en ny metod från Tyskland, som bestod i att ett tygstycke indränkt med ättiketer placerades på huvudet. Över detta trycktes en tätt slutande mössa. Man rekommenderar en »kautschukbadmössa». Efter 10—15 minuter hade alla löss avsomnat. Speciellt för skolbruk tycktes metoden förträfflig.

Klädlöss

Löss betraktades liksom loppor under medeltiden som en normal förekomst. Vid vittnesförhör i samband med Katarina Ulfsdotters kanonisationsprocess 1475 påpekades att klädlöss ej funnits i Vadstena kloster sedan ett sekel. Detta befanns så anmärkningsvärt att det endast kunde förklaras

som ett av Katarina personligen åstadkommet mirakel.

Man var inte heller helt främmande för tanken att lössen kunde sättas i samband med bristande renlighet. Det kan anas bakom Birgittas skildring av den lille mönstergossen Jesus: »aldre kom lws älla nakar madhkir a han, ok ey fandz nakir orenlighet älla thofwan i hans haare». I Olof Bromans Glysisvallur från 1700-talets förra hälft påpekades nödvändigheten att använda rena kläder för att bli kvitt lössen.

Ett relativt kallt klimat, där människorna måste bära kläder, är en förutsättning för klädlössens existens. En andra förutsättning är att kläderna sällan byts. Uppfattningarna om hur ofta detta skulle ske har skiftat. Följande lustiga replik fälld av en dräng från Småland belyser hur det kunde te sig under 1800-talets senare hälft: »Ta mä fasen troke ja har fått lus i denna skjorta mä, å dä ä inte mer än älve veeker sen ja vrängdena.» Från Vilhelmina berättas, att det kunde räcka med klädbyte en gång i månaden, om lusen inte blev alltför svår. Barnen skickades ut i ladugården någon gång då och då för att ta av sig kläderna och plocka lössen ur dem.

På sjukhus och i fattigstugor graserade lössen. I gipsvadd kunde det vimla av löss. En person intagen i fattigstugan vid slutet av förra seklet berättar, att han var tvungen att ha huvudet inlindat i en duk på nätterna för att slippa löss i munnen och i öronen.

Trångboddheten gjorde att lössen lätt kunde spridas. De förökade sig snabbt, och det brukade heta att lusen blev mormor på en natt. I Stock-

holm var det ännu på 1910-talet vanligt, att familjer som förut var trångbodda hade inneboende, som endast hyrde en sängplats. Man kunde sova ett tiotal personer i samma rum med begränsad möjlighet att tvätta och klä av sig. Ett besök i badhuset var förknippat med kostnader och viss företagsamhet.

I Stockholm var natthärbärgena omtyckta tillhåll för lössen. På de ställen där lakan användes skulle dessa bytas var fjortonde dag. Så skedde nu inte, man fick vara glad om man fick redan begagnade lakan en gång i månaden. Man blev ofta smutsigare än förut, om man torkade sig på handdukar, där sådana fanns. Ännu 1918 skriver prof. Albert Tullgren att klädlössen ej hörde till ovanligheterna trots en då rätt allmänt inrotad avsky för dem.

Ett mekaniskt hjälpmedel mot såväl lössens bett som annan klåda är klåkommissarien eller klipinnen. Den har gamla anor och kan vara utformad på olika sätt. Vanligen bestod den av en pinne med någon typ av refflad avslutning som rev skönt på ryggen.

Tidigt upptäckte man lusens känslighet för värme. När man skulle lusa särken, kunde man ställa sig framför brasan och hålla upp plagget. Då lössen kände värmen, började de springa. Då såg man, var de befann sig, och kunde ta dem mellan tummen och pekfingeret och slänga dem i elden. När lössen ratade en sjuk människa då febern steg, var det ett akut tecken på att man snart skulle dö. (Feglöss, speciellt frodiga löss som vistades på gamla och orkeslösa, var också ett förebud att slutet nalkades.) Att

koka kläderna i vatten var ett verkligt medel mot lössen, under det att tvättning i lut inte ansågs hjälpa. Det gällde att ta död på de motståndskraftiga gnetterna. Att lusen var seglivad uttrycktes på olika sätt t. ex. »Ho va harlkokt» (dvs. svår att koka). Lusen sades kunna gå igenom sju bykar.

Torr värme var länge det effektiva sättet att avliva klädlössen. Man lade in kläderna i bakugnen eller i bastun. Att gå över dem med ett hett pressjärn var också mycket vanligt. Det åstadkom ett hemtrevligt knastrande, när lössen »sprack».

Desinfektion med ånga kom till användning t. ex. på sjukhus och i militära sammanhang. Under första världskriget avlusades t. ex. en stor mängd soldater i Egypten genom ett desinfektionståg där loket bestod ångan. Detta förhindrade spridningen av fläckfeber, en febersjukdom, som överförs genom klädlöss och som speciellt har uppträtt med stor dödlighet under krig och orår. 1870—75 förekom en större epidemi i Stockholm. Ännu 1908 inträffade ett par dödsfall i denna sjukdom i Sverige. Under andra världskriget förekom den i våra flyktingläger.

Vid 1920-talets början kom cyanväte till användning vid kommunala och andra avlusningsanstalter. Det används fortfarande i viss utsträckning. Under 40-talet kom ett synnerligen verksamt medel, DDT, diklordifenyltriklormetylmetan. Det framställdes första gången 1872 av A. Bayer i Strassburg, men ämnets insekticida egenskaper upptäcktes av forskare vid den schweiziska firman Geigys laboratorier under 40-talets förra hälft.

Första avlusningen med DDT i stor

skala torde ha utförts i Venedig i slutet av andra världskriget, där 1 300 000 människor avlusades under loppet av en månad. DDT-pulver sprutades in mellan kropp och kläder efter visst schema.

Avlusning förekommer ännu i Stockholm genom hälsovårdsnämndens försorg om än i mycket liten omfattning.

Vägglöss

Vägglusens, *Cimex lectularius*, ankomst till Sverige är inte klarlagd. Vi vet att den var allmän på 1700-talet. Liksom loppan är den ett skymningsdjur som främst intar sin måltid på det i sängen vilande offret. Den har sitt tillhåll i springor i väggar, golv och tak samt i möbler. »Grannlåtsmöbler», dvs. utstyrda hidersmöbler och liknande, var favorittillhåll för vägglössen.

Lysollukt avsöndrad från vägglusens stinkkörtlar skvallrar om snyltgästens närvaro. Vägglusen kan enligt vissa forskare utstå svält ett helt år och är även mycket motståndskraftig mot köld. Vid +35—37° är livsfunktionerna drivna till sin höjdpunkt, under det att en temperatur på +43° och däröver är dödande. Vägglusen rör sig snabbt och kan tillrygallägga en meter per minut. Avsaknaden av vingar kompenseras av att den kan slänga sig ner på offret från taket, om väggar och golv inte leder till målet.

Vägglössen var mycket vanliga på sina håll. Från förra seklet finns målande skildringar av lössens framfart i de mindre bemedlades bostäder. Sådana namn som »lusasken» på arbetarbaracker hade säkert fog för sig. I lantarbetarbostäder var vägglöss yt-

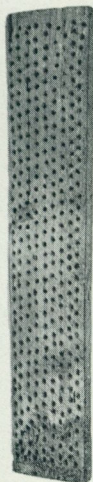
terst vanliga, i städernas slumområden likaså.

Tak och väggar tvättades inte förr, men ett allmänt medel mot lössen var att begjuta väggarna med skållhett vatten. Som komplement kunde man skrapa med kniv i väggspringorna för att ta död på gnetterna. På samma sätt kunde man rengöra sängarna vid storrengöringen på sommaren. Till och med rekommenderades på sina håll att man skulle ta isär sängarna bräda för bräda och tvätta dem.

Vägglusbrädan var ett allmänt hjälpmedel att bli kvitt en del av lusstammen. Den bestod vanligen av en furubräda med små borrarade hål. Brädans storlek kunde vara avpassad efter sängen. Ett vanligt mått är en längd av ca 80 cm och en bredd av 20 cm. Vägglusbrädan placerades mellan sängen och väggen. Flera bräden i samma säng förekom. När lössen hade intagit sin måltid, kunde de krypa in i brädans hål. På morgonen tömdes vägglusbrädan över elden. Varje hål undersöktes med en spik, om några nattliga gäster hade dröjt sig kvar. Man kunde också låta hönsen rensa brädet och äta upp lössen. Vägglusbrädan rekommenderades av apotekaren J. J. Salberg 1745 i Vetenskapsakademiens handlingar. Vi vet att den på sina håll i Uppland ännu var i bruk på 1920-talet.

I olika skrifter rekommenderas otaliga medel mot vägglössen. De flesta skulle sprutas eller strykas på väggar och var mer eller mindre verk samma. Eftersom vägglössen har sitt tillhåll i springor, är de svåråtkomliga. Dessutom är gnetterna svåra att oskadliggöra, och det var främst detta som gjorde att alla behandlingar fick

5. Vägglusbräde av
juru från Uppland.
Nord.mus. 26.034 b.

blott kort verkan. Ett medel som förordas av Olaus Magnus (1555) rekommenderades ännu i början av detta sekel av Stockholms stads bostadsinspektion, nämligen svavelrökning. I stort sett stod man och stampade på samma ställe. Hästurin och andra stinkande medel hade prövats, men som Salberg säger 1745 om ryssolja och beckolja, de »lämna mera olägenhet af luckt och stanck än sielfa odiuren». Terpentin och fotogen kan också räknas till denna grupp. Örtdekokter av olika slag förekom.

Under första världskriget ökade vägglössens utbredning kraftigt inte bara hos de mindre bemedlade på landsbygden utan även i städerna. En enkät från 1920-talets början visar att 90 % av bostadsbeståndet i Malmberget hade vägglöss. Siffrorna för t. ex. Luleå och Norrköping var 75 % respektive 50 %. Sundhetsmyndigheterna i Stockholm och Göteborg förklarade, att det svenska folket under krisåren blivit »i betänklig grad nerlusat». Detta skulle bero på överbefolkning i lägenheterna och brist på tvättmedel. Många andra skäl kan dock anges. Ett är de täta byten av bostäder som förekom. Några år tidigare (1906) flyttade t. ex. 1/3 av Stockholms befolkning in i ny bostad. Det fanns stora möjligheter att en lusfri familj flyttade in i en nerlusad lägenhet och vice versa. Att helt bli av med lössen tedde sig tvivelaktigt t. o. m. för Kungl. Medicinalstyrelsen. I ett meddelande till allmänheten skriver man 1919, att det är ett samhällsintresse att i »görligaste mån» försöka utrota lössen.

Ungefär samtidigt infördes i landet cyanvätebehandling för bekämpning

av vägglöss, liksom av klädlöss, som tidigare omtalats. Cyanväte kom till användning i USA på 1880-talet för bekämpning av skadedjur på fruktträd enligt en metod utarbetad av D. W. Coquillett. Det användes sedan allt mer mot skadeinsekter i mjöl och säd. Mot vägglöss prövades metoden först i Tyskland, varifrån den importerades hit. Det visade sig att cyanväte trots sin effektivitet bjöd på svårigheter. Gasen är ytterst giftig och förorsakade flera dödsfall, varför behandling endast fick utföras av desinfektörer med certifikat från Medicinalstyrelsen. Metoden var också behäftad med avsevärda kostnader. Hela byggnader fick t. ex. utrymmas, ty risken fanns att gasen skulle sprida sig från lägenhet till lägenhet. Vem skulle betala detta, hyresvärd eller hyresgäst? Vid 20-talets slut avgjordes ett mål i Högsta domstolen, där hyresvärden blev ersättningsskyldig. Småningom blev det enligt lag dennes skyldighet att befria bostaden från ohyra.

Lokala initiativ togs på sina håll för att rå på vägglössen. Redan 1919 bestämde Finspångs Metallverks AB att ingen familj fick flytta in i deras arbetarbostäder, innan bohaget undersökts och — om man kunde konstatera vägglöss — undergått cyanvätebehandling. Likaså röktes bostaden före inflyttning. Kravet på att endast en lusfri familj fick flytta in i en lusfri bostad ställdes gång på gång. I städerna tillkom desinfektionsanstalter för att avlusa bohag och kläder. 1941 fanns cyanvätekamrar i 71 städer, där mindre bemedlade ofta kunde få sitt bohag behandlat gratis.

1921 års riksdag beslöt utreda, i vad

mån stat eller kommun kunde vidta åtgärder för att åstadkomma ett verkamt utrotningskrig mot ohyrn. Förste stads- och provinsialläkarna yttrade sig, och från ett håll sågs att det effektivaste medlet var att bostadsstandarden höjdes i sanitärt avseende. Bostadssociala utredningens betänkande 1935 visade också, att nedlusingen ökade parallellt med andra hygieniska brister hos bostaden.

Även nybyggda och från sanitär synpunkt föredömliga bostäder angreps av vägglöss. Detta förklarades på olika sätt. Man använde ofta rivningsvirke i nybyggen och detta kunde vara infesterat. Vidare tycktes vägglössen trivas förträffligt med centraluppvärmda fastigheter som gav en jämn och skön temperatur. Värmeledningsrören var även bra vandringsvägar för lössen.

Bland de åtgärder man rekommenderade för att minska vägglössens trivsel i nybyggda fastigheter kan nämnas putsöverdragna innerväggar eller möjligheten att klädda väggar med impregnerat kryssfanér. »Väggglössens kolonier

äro icke sällan placerade bakom lossnade tapeter» (Wirgin). T. o. m. spikhål påpekades som nästen för löss, och man rekommenderar X-krokar, som var en nyhet på 20-talets början.

Cyanvätebehandlingarna kulminerade 1935 med över 85 000 rum, varav nästan hälften i Stockholm. Vägglössbeståndet minskar sedan successivt. Vid andra världskrigets slut hade vi i stort sett rått på lössen.

En väsentlig del av cyanvätebehandlingarnas framgång torde kunna tillskrivas garantiverksamheten, som inleddes 1933. Genom avtal med fastighetsägarna övertog garantibolaget ansvaret för ohyreutrotningen och garanterade ohyrefrihet. På detta sätt kunde de spekulationer som präglade bekämpningsbranschen stävjas. Redan 1938 uppmanar Malmö hälsovårdsnämnd allmänheten genom upprop i pressen att endast anlita firmor som garanterar ohyrefrihet inom viss angiven tid.

I början på 60-talet upphörde cyanvätebehandling genom privata firmor och man övergick till andra för människan mindre farliga bekämpningsmedel. Vägglössen finns dock kvar i liten skala. AB Anticimex har under de senaste 15 åren haft i genomsnitt 330 behandlingar per år i Stockholmsområdet mot vägglöss. Siffran är tämligen konstant varje år.

Råttor och möss

Av råttsläktets många arter ska jag nedan endast gå in på svarta råttan, *Rattus rattus*; bruna råttan, *Rattus norvegicus*; husmusen, *Mus musculus*. Samtliga tre arter har asiatiskt ursprung och förekommer hos oss endast i anslutning till mänsklig bebyg-

6. Möbeltyg med vägglöss, vägglössägg och den typiska nedsmutsningen.

	Rattus norvegicus	Rattus rattus	Mus musculus
Medelvikt (vuxna exemplar)	330 g	250 g	16 g
Svanslängd	Kortare än huvud + bål	Längre än huvud + bål	Längre än huvud + bål
Öron	Korta, rätt tjocka, små fina hår	Relativt stora tunna, hårlösa	Stora, glest hårbevuxna
Nos	Trubbig	Spetsig	Spetsig
Färg	Brungrå, stundom brunsvart-svart, grå buk	Brunsvart-svart, stundom grå-brun-brun, buken stundom gråvit	Gråbrun

gelse. Ovanstående tabell (efter Kjel-lander) visar de morfologiska kännetecknen.

Husmusens nordeuropeiska historia har inte kunnat rekonstrueras, men musens likhet med inhemska smågnagare gjorde att lång tid förflöt, innan man lade märke till dess särart.

Svarta råttan, som ännu finns vild på Syd- och Östasiens fastland, har förmodligen kommit till Sverige med vikingatidens sjöfart. I Lund hittade man vid arkeologiska utgrävningar 1954 fragment av ett lårben, daterat till 1000-talets mitt. Medeltida rått-historier lokaliseras i regel till skepp och hamnplatser, och traditionen att den svarta råttan kommit till Norden med sjöfart var ännu levande vid 1500-talets slut. Digerdöden, som härjade vid 1300-talets mitt, anses vara orsakad av infekterade råttloppor. Böldpest är enligt nutida uppfattning främst en råttsjukdom. Svarta råttan vistas mera än bruna råttan i människans grannskap, gärna inne i husen.

Den är också en skickligare klättrare än bruna råttan. Svarta råttans fruktsamhet är relativt låg i vårt kalla klimat, med en à två kullar om året och i genomsnitt fem ungar per kull.

Bruna råttan kom till vårt land först vid 1700-talets slut. Enligt vissa forskare massinvandrade den till Europa från Östturkestan i samband med hungersnöd vid 1700-talets början. Den har numera nästan helt trängt undan den svarta. Brunna råttan är större och livskraftigare. Den är allätare men livnär sig främst på livsmedel, matavfall, svinmat, fågelfoder o. dyl. En hona kan bli stammor till 900 individer per år.

Råttornas närvaro ansågs förr som självklar. Rått- och musträck i mjöl och sädesbingar var normalt, och man tog ingen större notis om det. När råttorna gnagt på bröd och annan mat, skar man bort en liten bit och använde resten.

Det var ingen ovanlighet att man fick påhälsning av råttor i bonings-

rummen. I »Statarminnen» omtalas att rättorna kunde vara stora som harar. En familj fångade 28 stycken första natten i en ny bostad. En kvinna berättar hur hon som spädbarn blivit biten, när hon lämnades ensam i en vagg, medan modern, som var statarhustru, fullgjorde sin mjölkningsplikt.

I Stockholms härbärgen hörde rättorna till nattgästerna. Man kunde bli klöst i ansiktet, om man inte drog filten över huvudet. På »Prinsen» hängde man stövlarna på en spik på väggen, så att de inte skulle bli råttmat under natten.

Listighet är ett krav på en god rättjägare. Vapnet är av underordnad betydelse. Hade man rättor i huset, kunde man sitta tyst en stund, gärna i skymning. När rätten uppenbarade sig, ryckte man blixtnabbt fram och tog djuret i svansen och dunkade rätten i golvet några gånger. Ett par tramp med träskon och rättans levnad var till ända.

Rättjakt var en omtyckt sport för småpojkar. Bland det roligaste en be-

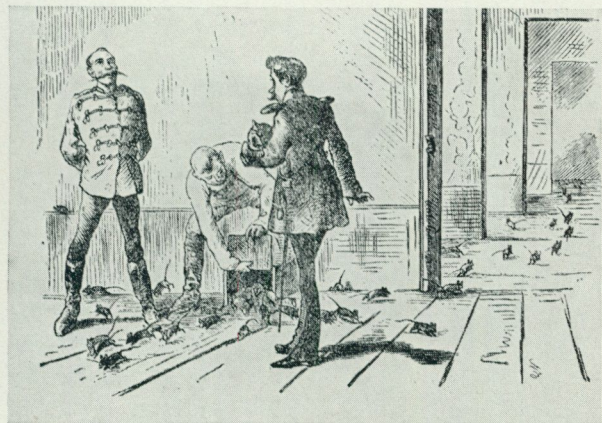
kant till mig visste som barn var att ligga på magen på dasstaket och släppa ner tegelstenar på rättorna, när de var på väg över gården till soptunnorna för att få sig ett skrovsmål.

Tamkatternas förekomst i Norden står sannolikt i direkt förhållande till gnagarnas framfart. Även tråkatter, dvs rättfällor användes. Man vet inte med säkerhet, vilka fälltyper som varit vanliga i vårt land under medeltiden. Fällor av flaktyp och klumptyp får dock antas ha varit i bruk. De är liksom den nord-baltiska torsionsfällan, den utvecklade torsionsfällan samt lådfällan belagda under medeltiden på den europeiska kontinenten. Även burfällor av järntråd kan ha förekommit redan då. Rättsaxar finns hos oss belagda på 1700-talet. Samtliga fälltyper som nämnts ovan var i bruk in på detta sekel. Placering, betning och rengöring av fällorna var av större betydelse för resultatet än deras konstruktion.

Förgiftat bete har medeltida anor. Rättkrut, arsenik, har använts in på detta sekel trots att dess försäljning som rättgift blev förbjuden på 1700-talet. Fosfor från fosfortändstickor var verksam mot rättor. Man blandade den i deg eller mos. För att skydda lik mot rättornas angrepp kunde man lägga fosfortändstickor speciellt över ansiktet. Bete i form av kork, hårt stekt i flott, kom på sina håll till användning. Korken svällde i magen på rättorna och tog död på dem. Krossat glas i råthålen var också vanligt.

Småningom fick man upp ögonen för den ekonomiska skadegörelse som rättorna åstadkom. I Norden var Danmark ett föregångsland på rättbekämpningens område. Genom privata

7. En skämtbild ur
Fliegende Blätter.

— Vad i Herrans namn tar ni er till?

— Enligt kontraktet skall jag återställa väningen i samma skick den var då jag hyrde den.

8. Råttjakt på bakgård i Stockholm vid sekelskiftet. Ur S.-U. Palme & A. Meyerson, *Historia genom kameraögat*, 1958.

initiativ tog man där upp kampen. Man gav bl. a. premier för dödade råttor för att öka allmänhetens intresse för jakten. 1901 började också Stockholms hälsovårdsnämnd utdela premie på 10 öre per dödad råtta. Redan första året inlöstes 146 000 råttor. 1908 kompletterades systemet med utläggning av Ratin, ett bakteriepreparat. Småningom blev råttorna immuna mot detta, och vid 20-talets början kom sjölökspreparat till användning. Det hade bland annat den fördelen att husdjur inte drabbades, vilket kunde inträffa med bakteriepreparat. Sedan 1940-talet användes Warfarin.

Vid råttutrotning på fartyg kan man använda sig av gasning vid stor förekomst. De vedupplag som fanns under andra världskriget kunde också bli föremål för gasning. Vid sådan gasning i början av 1946 påträffades inte mindre än 160 råttor i ett upplag på 60 kubikmeter.

Till den ekonomiska skadegörelsen som råttorna åstadkommer hör de olyckstillbud som orsakas av t.ex. söndergnagda elkablar. Även råttornas

roll som sjukdomsspridare är en grav anledning att försöka utrota dem. Förutom pest kan nämnas paratyfus, tularemi och Weils sjukdom, som sprids genom råttor.

Det är först genom förebyggande åtgärder, råttsäkring, som man i högre grad än förr lyckats befria boningshusen och det närmaste grannskapet från råttor. Ordnad sophämtning och bättre renhållning har bidragit till att vi mindre ofta behöver riskera att kollidera med en råtta på tomten. Man skulle nästan förledas tro att de har försvunnit. Så är inte fallet. Vi har lika många råttor nu som tidigare, dvs. cirka åtta miljoner exemplar. Det har däremot skett en viss förändring av deras vistelseort. Numera är de stora soptipporna favorittillhåll. Vi har icke lyckats överlista råttan.

Källor och litteratur:

Uppgifter rörande medeltiden har hämtats ur J. Bernströms artiklar i Kulturhistoriskt lexikon: Löss, vägglus och pälsätare (bd 11, sp. 153–156), Råttor och möss (bd 14, sp. 577–583).

För perioden 1850 och framåt har svaren på ULMA:s frågelista nr 9, Renlighet, utnyttjats. De återfinns dels i ULMA, Uppsala, dels i KU, Nordiska museet, Stockholm.

Med uppgifter rörande 1900-talet har även AB Anticimex och Stockholms stads hälsovårdsnämnd varit behjälpliga.

Beattice, W. R., The use of hydrocyanic acid gas..., i Science 1901:355, s. 285–289. New York.

Berg, G., Klåkommissarien, i Studier till ägnade John Granlund 25.10.1961. 1, s. 16–28. (Stencil.)

- Berg, G.*, Råttfälla, i Kulturhistoriskt lexikon. 14. sp. 576–577.
- Berättelse om hälsopolisens i Stockholm verksamhet 1878–1928, i Berättelse från Stockholms stads hälsovårdsnämnd 1928. Bihang.
- Edin, K. A.*, De mindre bemedlades bostadsförhållanden i Göteborg år 1911. 1912.
- Feilitzen, U. von*, Tjenare, statare, torpare. 1890. (Skrifter utg. af Lorénska stiftelsen. 1.)
- Fischer, G.*, Vägglöss och DDT, i Svensk läkartidning. 1945, s. 2996–3001.
- Fischer, G.*, En bra och rolig bok om råttor. Rec. i Landskommunernas tidskrift. 1948:6, s. 236–241.
- Franzon, C. A.*, Råttbekämpning. 1962.
- Harbe, D.*, Folkminnen från Edsbergs härad. 1–2 1950–56. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 19:1–2.)
- Hase, A.*, Die Bettwanze. Ihr Leben und ihre Bekämpfung, i Monographien zur angewandten Entomologie. 1. Berlin 1917.
- (*Hesselgren, Kerstin*), Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie. 1968.
- Hunter, W.*, New methods of disinfection for the prevention and arrest of liceborne diseases, i British Medical Journal 1918: Aug. 24, s. 198–201.
- Hygienisk Revy. 1–30. 1912–1941.
- Hälsovårdsstadgan. Med anvisningar och rättsfall. Utg. av G. Florén. 9 uppl. 1967.
- Järnbruksminnen. 1952. (Svenskt liv och arbete. 14.)
- Keferstein, U.*, Schädliche Insekten. Erfurt 1837.
- Kjellander, B.*, Skadedjursbekämpning, i Hygien. 1964, s. 341–351.
- Koch, G. H. von*, »Luffare.» Några spridda anteckningar, i Social Tidskrift. 1906, s. 292–299.
- Kungl. . . . Förordning, angående . . . försälgning af arsenik eller rottgift . . . 15 junii 1787.
- Lagerstedt, Agnes*, Stockholms arbetarhem. 1900.
- Laurell, G. & Lindgren, B.*, Försiktighetsåtgärder vid användande av DDT-preparat, i Svensk läkartidning. 1946, s. 2335–2340.
- Levander, L.*, Livet i en Älvdalsby före 1870-talet. 1914.
- Linné, C. von*, Dietetik. Utg. av A. O. Lindfors. 1907.
- Medicinalförfattningar. Utg. av A. E. Bastman. 3 uppl. 1935.
- Nordisk hygienisk tidskrift. Årg. 1929, 1943, 1945–1947, 1949, 1956.
- Norlind, T.*, Svenska allmogens lif i folk-sed, folktro och folkdiktning. 1912.
- Okänt Stockholm. En antologi utg. av Per Anders Fogelström. 1968.
- Olofsson, K.*, Folkliv och folkminnen i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland. 1. 1928.
- Olsson, H.*, Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet. 1945.
- Om rättsäkring. Utg. av Föreningen för allmän hälsovård. 1952.
- Statarminnen. 1947, 1949. (Svenskt liv och arbete. 1. 5.)
- Statens institut för folkhälsan. En redogörelse för verksamheten 1938–1966. 1968.
- Statens offentliga utredningar. 1935:49. = Betänkande med förslag rörande ändringar i vissa delar av hälsovårdsstadgan samt anordnande av förbättrad bostadsinspektion i städer och stadslänkande samhällen m. m.
- Statens offentliga utredningar. 1941:15. = Betänkande rörande bekämpande av väggohyran.
- Ströman, R.*, Kampen mot råttorna. 1948.
- Tengdahl, K.*, Material till bedömande af hamnarbetarnes i Stockholm lefnadsförhållanden. 1897. (Skrifter utg. af Lorénska Stiftelsen. 13.)
- Thorsén, E.*, Uppländskt torparliv. 1949.
- Tillhagen, C.-H.*, Sägner och folktro kring pesten, i Fataburen 1967, s. 215–230.

Eva Rosander:
Loppor och löss,
råttor och möss

Trägårdh, I., Hemmens skadegörare.
1932.

Tullgren, A., Våra snyltgäster. 1914.

Tullgren, A., Våra insekter såsom sjuk-
domsspridare. 1918.

Wigström, Eva, Folketro och sägner från
skilda landskap, i Svenska Landsmål.
VIII:3 1898–1914.

Wirgin, G., Om väggohyra i smålägen-
heter. 1924. (Skrifter utg. av Ingeniörs-
vetenskapsakademien. 37.)

Årsberättelser från Stockholms stads häl-
sovårdsnämnd. 1879–1968. (Varieran-
de titlar.)

SUMMARY

Fleas and lice, rats and mice

The common flea, *Pulex irritans*, has been the follower of man since pre-history. As late as the end of the last century it was still thought that fleas created themselves out of dirt and uncleanness. The usual ritual before going to bed in Sweden was trying to catch the fleas with a mitten of white hare-wool. During the 1940's the flea became increasingly rare, and today it is completely gone.

It was considered healthy to have fleas and lice. "Fleas and lice suck the poisons out of the body and keep it healthy." Head-lice, *Pediculus capitis*, body-lice, *Pediculus corporis*, and crab-lice, *Phthirus pubis*, have like the flea been man's followers since pre-historic times. The head-lice was mainly affecting children. Head-lice, as well as crab-lice were almost defeated at the end of the 1940's. Body-lice were loosing ground already at the end of the last century and were relatively rare in the 1930's. These types of lice are still to be found in Sweden, but in very small numbers.

The bug was common in Sweden at least from the middle of the 18th century. The remedies were fairly ineffective up to the 1910's. It was the eggs that were resistant and hard to kill. Towards the end of the 1910's hydrocyanic gas

was introduced from Germany. It had first been used for vermin control in USA during the 1880's. The infliction of bugs gained in intensity during the 1920's and culminated in 1935 when more than 85 000 rooms were treated with hydrocyanic gas. Bugs are today found only to a very small extent in Sweden.

The black rat, *Rattus rattus*, is believed to have come to Sweden during the seafaring Viking period. Towards the latter half of the 19th century it was almost displaced by the brown rat, *Rattus norvegicus*, which had found its way into Sweden at the end of the 18th century.

Poison and traps are mentioned as early as the Middle Ages as effective means of fighting rats, but only at the beginning of this century an intensified rat control started, following the Danish system with premiums for dead rats. Later this was supplemented with Ratin, a bacteria compound poison. In the 'twenties a sea-onion compound was used and today Warfarin. Sweden still has c. 8 million rats—that is roughly one rat for each human inhabitant—in spite of rat insurances and increasing refuse collecting. The rats have moved from the houses to the refuse pits.